

Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Вілях Інна Сергіївна

**«ВНЕСОК ЖІНОК У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.»**

Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник:

_____ В.С.Бугрій,
доктор педагогічних наук, професор
«__»_____2020 року

Виконавець:

_____ І.С.Вілях
«__»_____2020 року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	6
РОЗДІЛ 2. ЖІНКА У КУЛЬТУРІ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ	13
РОЗДІЛ 3. ПРИЧИНИ ТА ФОРМИ ПОЗАШЛЮБНИХ ІНТИМНИХ ПРАКТИК У ЖІНОК У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	28
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	52

ВСТУП

Актуальність теми. Тривалий час культура інтимних відносин українських жінок перебувала поза увагою історичних досліджень. Через це широке коло проблем, а саме сімейні ідеали, особисті переживання дружини, сексуальні шлюбні та позашлюбні практики перебували поза межами наукових розвідок. Ті ж дослідження, які проводилися чоловіками, переважно будувалися на теоріях біологічного детермінізму, згідно з яким характеристика діяльності жінок пов'язувалася з природними біологічними, а не соціальними факторами. Це призводило до дискримінації жіночої статі, формування її образу, як постійної жертви подій.

Отже, вивчення шлюбно-сімейних та позашлюбних практик жінок залишається на околицях наукового пізнання не дивлячись на її беззаперечну важливість. Адже детальний аналіз різних аспектів інтимних відносин українських жінок ґрунтовно доповнить уявлення про інтелектуальну та культурну історію України. Студіювання шлюбних та позашлюбних практик жінок дозволить створити цілісну картину розвитку системи українських культурних цінностей у другій половині XIX – на початку XX ст.

Мета роботи – розкрити внесок жінок у шлюбні та позашлюбні практики інтимних відносин як складову української культури другої половини XIX – початку XX ст.

Відповідно до визначеної мети було сформульовано такі **завдання дослідження:**

1. Схарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження.
2. Розкрити роль жінок у розвитку культури шлюбних відносин в Україні протягом досліджуваного періоду.
3. Виявити причини позашлюбних інтимних практик жінок у XIX – на початку XX ст.

4. Встановити форми позашлюбних інтимних практик жінок у досліджуваний період.

Об'єкт дослідження – жінка у системі українських культурних цінностей другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – культура інтимних відносин українських жінок у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Нижня межа дослідження обумовлена реформами 1860–70-х років російського монарха Олександра ІІ, які окрім економічного ефекту сприяли й трансформації поглядів на місце та роль жінки в політичній та культурно-побутовій сфері. Верхня межа дослідження – 1914 рік, початок Першої світової (Великої) війни та зміна у зв'язку з цим багатьох усталених суспільно-культурних цінностей.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, що входили у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. до складу Російської імперії.

Елементи наукової новизни роботи полягають в тому, що в ній схарактеризовано історіографію та джерельну базу дослідження; розкрито роль жінок у розвитку культури шлюбних відносин в Україні протягом досліджуваного періоду; виявлено причини позашлюбних інтимних практик жінок у ХІХ – на початку ХХ ст.; встановлено форми позашлюбних інтимних практик жінок у досліджуваний період.

Практичне значення дослідження. Висновки та фактичний матеріал, представлені у роботі, можуть бути використані при викладанні курсів історії України у загальноосвітній та вищій школі. Зокрема, при вивченні розділу «Розвиток культури і повсякденне життя (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)» у 9 класі дане дослідження допоможе з'ясувати питання науково-технічної революція зламу ХІХ–ХХ ст. та її вплив на суспільство й людину, виявити тенденції розвитку культури, зміни в світогляді та

житті людей упродовж «довгого» XIX ст. В 10 класі при опрацюванні теми «Українські землі на початку XX ст.» матеріали роботи сприятимуть усвідомленню особливостей розвитку культурного життя, побуту та традицій української сім'ї. Використання наведених фактів допоможе учням оволодіти вміннями складання характеристик історичних персоналій XIX – початку XX ст. Крім того, наведений матеріал може залучатися для підготовки навчальних посібників, розробки спецкурсів та спецсемініарів для учнів та студентів.

Апробація отриманих результатів дослідження здійснювалася на IV Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2019 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 2020 р.).

Структура дипломної роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 53 найменування.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукова література досліджуваної проблеми включає доробок вітчизняних та зарубіжних науковців. В основу класифікації історіографічних праць нами покладено досить поширений в сучасній українській науці хронологічний підхід. Даний підхід дозволяє опрацювати увесь комплекс використаних праць без прив'язки до певних тематичних блоків. Відповідно до хронологічного підходу увесь масив літератури з предмету дослідження нами поділено на два періоди: радянський та пострадянський.

Шлюбні та позашлюбні практики жінок другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в радянській історіографії не були предметом спеціальних досліджень. Автори історичних праць лише частково торкалися цієї проблеми в руслі аналізу революційного процесу. Сюжети щодо родинного життя та подружніх взаємин певним чином розглядалися і в окремих біографічних дослідженнях. До позитиву таких праць слід віднести наявність у них багатого архівного матеріалу. Завдяки науковцям тієї доби вдалося увести до наукового обігу велику кількість наративних джерел, в тому числі епістолярії, щоденники, мемуари.

У біографічних працях розкриття сюжетів, що відображали родинне та подружнє життя носило прикладну роль, як пояснення певних епізодів біографії. Здебільшого їх наводили з метою характеристики соціального походження й окремих моментів життя, які вплинули на світогляд досліджуваних персоналій. Традиційно дослідники зверталися до подружнього та сімейного життя на початку праці. Така тенденція знайшла відображення у роботах, присвячених постатям П. Житецького [35] та М. Старицького [27; 46]. Автори поверхово торкалися таких аспектів, як походження роду Житецького та Старицького, їх родинних стосунків з

іншими сім'ями. Наприклад, обставини одруження П. Житецького, його відносини з дружиною подавалися у розділі «Навіки твій Павло!». Автором акцент робився на емоційно-чуттєвому компоненті подружнього життя. Фрагментарні звернення до окремих шлюбних стосунків містяться у книзі Т. Булат «Лисенко: творчий портрет» [6]. Схожі підходи притаманні й праці С. Злупко «Сергій Подолинський: вчений, мислитель, революціонер» [17].

У книзі В. Франчук «Олександр Опанасович Потебня» (видання якої відбулося у 1985 р. і було приурочене 150-річчю від дня народження видатного вченого), авторкою наводиться сюжет про невінчаний шлюб О. Потебні з М. Заленською-Ковалевською, який був надзвичайно успішний і тривав 25 років [48].

З'являються і праці з юриспруденції у яких містилися історичні огляди позашлюбних практик жінок у ХІХ ст. Такого спрямування є робота Ю. Александрова «Боротьба із утриманням притонів, розпусти та звідництва» [3].

Після проголошення державної незалежності України почалося створення власного бачення минулого, значно зріс інтерес до повсякденного життя українців у різні історичні періоди. У зв'язку з цим ХІХ ст. стає об'єктом інтенсивного дослідження істориками. Виходить цілий ряд праць персоналістичного характеру у яких авторами вивчається громадська, педагогічна та наукова діяльність видатних українських постатей. Це праці Н. Горбача «Справжній Михайло Драгоманов» [9], Н. Зайченко «Науково-просвітницька спадщина О. Потебні» [16], Н. Ігнатенко та Н. Побірченко «Педагогічно-просвітницька діяльність Павла Платоновича Чубинського (1839–1884 рр.)» [20], В. Івашківа «Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). Нарис життя і творчості» [18], О. Казакевич «Павло Житецький: життя і діяльність» [22], О. Франко «Ф. Вовк – вчений і громадський діяч» [47], О. Цибаньової «Лаври і терни...[Життєвий і

творчій шлях Михайла Старицького]» [49]. У цих працях у якості джерельної бази авторами активно використовуються щоденники та епістолярні матеріали досліджуваних ними постатей. Частково вони торкаються і міжособистісних відносин та сімейно-шлюбних стосунків.

Більш детально взаємини між жінкою та чоловіком у системі подружніх відносин розглядали автори монографії «Володимир Антонович: образ на тлі епохи» В. Короткий та В. Ульяновський [25]. Вони представили цю постать у різних ракурсах: в житті, побуті, коханні, сім'ї. Зокрема, детально була проаналізована криза подружнього життя відомого вченого. Стосунки з дружиною детально викладені і в праці Г. Самойленко «Леонід Глібов у колі сучасників». Авторка наводить сюжети про обставини одруження, матеріальне становище подружжя Глібових, відносини П. Глібової з іншими чоловіками [41]. Чітко орієнтованими на подружні та позашлюбні відносини є роботи Є. Нахліка, присвячені П. Кулішу [32; 33]. Використовуючи різного роду джерела автор розкрив ключові аспекти особистого життя П. Куліша. Особливою цінністю даних історіографічних робіт є те, що в них вчинки та поведінка жінок розглядалися на тлі загальної духовно-культурної атмосфери, що панувала в суспільстві у досліджуваний нами період.

Праця колективу авторів у складі Ф. Самойлова, М. Скрипника, О. Яреценка «Одеса на зламі століть» [42] присвячена характеристиці проституції у цьому місті. Автори оперуючи матеріалами тогочасної преси вказують за якими адресами знаходилися легальні та таємні будинки розпусти в цьому місті та які ціни на послуги в них виставлялися.

Ряд статей з історії проституції на території України наприкінці ХІХ–початку ХХ ст. були надруковані в Сумському виданні «Сумська старовина». Це розвідки Д. Аверіної-Лугової «Місто та «вільне кохання»: Сімферополь наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.» [2] та І. Баркова «Проституція в контексті її морально-етичного сприйняття мешканцями

міста Миколаєва другої половини ХІХ ст.» [4]. Автори подають історію проституції, її регламентацію та сприйняття місцевим населенням.

Окрему групу робіт, використаних у нашому дослідженні становлять розробки зарубіжних вчених, у яких досліджуються важливі аспекти шлюбних та позашлюбних практик жінок у ХІХ – на початку ХХ ст. Наприклад, приватне подружнє життя, емоції та почуття жінок стали предметом дослідження представниці російської наукової школи Н. Пушкорьової. У своїй праці «Приватне життя російської жінки» вона аналізує дошлюбні уявлення дівчат, процедуру укладання шлюбу, шлюбне та позашлюбне кохання, сімейні конфлікти та розлучення [39].

Вплив змін, що відбувалися протягом ХІХ – початку ХХ ст. в суспільстві на шлюб, сімейні цінності, подружнє життя розкрито у праці Л. Пономарьової та В. Хорошилової «Світ російської жінки: виховання, освіта, доля ХVІІІ–початок ХХ століття» [36]. Автори демонструють як жінка цієї доби оволодівала наукою жіночності, привабливості, ведення домашнього господарства.

Грунтовне дослідження історії проституції на теренах Російської імперії було здійснене російським науковцем О. Ільховим у монографії «Проституція в Росії з ХVІІІ ст. до 1917 р.» [21]. Праця насичена аналізом та цитатами великої кількості літератури часів ХVІІІ – початку ХХ ст.

Серед західних дослідників історії жіноцтва другої половини ХІХ ст. слід назвати британську вчену Л. Абрамс. Нею даються характеристики сексуальної сторони життя дівчат [1].

Отже, історіографічний аналіз засвідчує, що вивчення даної проблеми носить фрагментарний характер. Лише в останні роки дослідження шлюбних та позашлюбних практик жінок у ХІХ – на початку ХХ ст. почало набувати самостійного напрямку. До цього часу дана проблема продовжує залишатися малодослідженою.

Джерельна база роботи за формально-змістовим принципом об'єднана у дві групи: архівні документи та опубліковані матеріали. Серед архівних документів важливими є фонди судових установ Державного архіву Сумської області (Ф. 668 Мировий суд 4-го поділу Сумського судово-мирового округу [12] та Ф. 747 Сумський повітовий суд м. Суми Сумського повіту Харківської губернії [13]). У них знаходяться документи пов'язані з сімейними майновими суперечками, розлученнями, побутовими конфліктами, які дозволяють конкретизувати становище жінки у суспільстві досліджуваного періоду.

Інший пласт документів Державного архіву Сумської області становлять фонди місцевих [10] та державних [11] органів влади. В основному це розпорядчі документи: накази, постанови, ухвали, рішення, інструкції та ін. В них мова йде про контроль за діяльністю будинків розпусти, про проведення перевірок у них. У справах цих фондів подається інформація про функціонування легальної та нелегальної проституції, боротьбу з венеричними захворюваннями у місті, діяльність комісій з перевірки стану будинків розпусти, лікарсько-поліцейських комітетів, про порушення, вчинені дівчатами легкої поведінки. Усе це допомагає з'ясувати зміст та форми позашлюбних практик жінок у другій половині XIX – на початку XX ст.

Серед опублікованих джерел слід назвати журнал «За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття» [15], у якому наводяться характеристики світоглядних, гендерних, моральних та матеріальних цінностей, що панували в середовищі української інтелігенції.

Важливим джерелом вивчення позашлюбних практик жінок є дослідження авторів, які вийшли у другій половині XIX – на початку XX ст. Це історико-статистичні нариси М. Кузнецова «Проституція і сифіліс в Росії» (1871 р.) [26] та І. Приклонського «Прституція та її

організація (1903 р.) [37]. Авторами розглядаються моральні та нормативно-правові засади становлення проституції в Російській імперії в другій половині XIX ст. Цінність даних праць полягає в тому, що в них широко використовуються зібрання законів, матеріали тогочасної преси та наукової літератури, звіти поліцейських відділень та лікарень щодо даної проблеми.

Частина праць досліджуваного періоду, що торкаються питань позашлюбних практик жінок, присвячувалася проституції та її впливу на розповсюдження венеричних захворювань. Особливо небезпечним вважався на той час сифіліс – хвороба, проти якої у XIX ст. не існувало ліків. Тому, найбільш турбувала і владу, і науковців. На жінок-повій покладалася одна з найбільших провин за поширення венеричних хвороб серед населення. У 1909 р. було видане дослідження А. Блажко «Гігієна проституції і венеричних хвороб» [5]. У цій праці розкриваються масштаби венеричних захворювань, способи їх передачі та роль повій у їх поширенні.

Цікавим джерелом є мемуарні матеріали представника української інтелігенції досліджуваного періоду Є. Чикаленка. У своїх «Спогадах», написаних ним у еміграції він описував життя української інтелігенції у період з 1861 по 1907 р. [51]. Багато уваги у них надається характеристиці сімейного життя батьків, а також близьких друзів родини (В. Антоновича, братів Тобілевичів, П. Чубинського та ін. Для осмислення інтимної поведінки, духовних цінностей, діяльності подружжів багато матеріалів надають опубліковані в добу незалежності листи М. Лисенка [29] та щоденник О. Кістяківського [23].

Важливим джерелом з досліджуваної нами проблеми є художня література. Системні позиції щодо шлюбних та позашлюбних практик знайшли своє відображення у белетристиці. Літературні герої праць О. Кониського [24], І. Нечуя-Левицького [34], М. Старицького [45] були подібні до реальних людей, що проживали у XIX – на початку XX ст. Тому

вони проливають світло на інтимні та особисті аспекти життя жінок досліджуваного періоду.

Отже, аналіз джерельної бази свідчить про її репрезентативність, вона складається з різних видів джерел і є достатньою для реалізації мети та завдань дослідження. Джерела дозволяють різнобічно проаналізувати шлюбні ідеали та подружні відносини, сімейні конфлікти та сексуальне життя; позашлюбні практики, пов'язані з українським жіноцтвом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

РОЗДІЛ 2. ЖІНКА У КУЛЬТУРІ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Поняття «шлюб» нами розглядається як юридично відрегульований державою зв'язок між жінкою та чоловіком, які досягли відповідного віку і вступили в систему прав та обов'язків по відношенню один до одного. Протягом історичного розвитку існувало декілька моделей шлюбів. Зокрема, «патріархальний шлюб» в основі якого покладене чоловіче лідерство та підпорядкування жінки чоловіку. З другої половини ХІХ ст. у Європі стає популярним «шлюб через кохання», що базується на інтелектуальному та емоційному поєднанні співдружності душ і сердець [1, с. 98]. Такий шлюб був притаманний представникам інтелігенції та середнього класу. Даний вид шлюбу традиційно закріплювався вінчанням, оскільки закохані пари не намагалися порушувати усталені правила [1, с. 99].

Поруч з цим у практику суспільного життя другої половини ХІХ ст. входять і нові для того часу види шлюбів. Це «невінчаний шлюб», який означав співжиття пари без здійснення офіційної процедури одруження. Іншим видом був «фіктивний шлюб», який передбачав офіційну реєстрацію шлюбу, але без наміру створення сім'ї. Досить часто такі шлюби укладалися з метою врятувати дівчину від жорсткого батьківського контролю та надати їй можливість самостійно будувати власне життя.

Існував також і такий вид шлюбів, як «маргінальний». Він передбачав поєднання осіб, які суттєво різнилися між собою за матеріальними, соціальними чи віковими показниками. Яскравою реалізацією цього виду шлюбу є одруження багатих українських поміщиків, підприємців, інтелігентів з представницями міських низів або сільськими дівчатами. З другої половини ХІХ ст. значно розширюються можливості індивідуального вибору сімейної пари. Жінки погоджувалися

на одруження з метою покращення фінансового становища, підвищення свого соціального статусу, отримання стабільного місця в суспільній ієрархії.

Запити жінок щодо майбутнього чоловіка, особистого щастя формувалися під впливом уявлень та принципів, які діяли у суспільстві. У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії починається жіноча емансипація та суттєво слабнуть позиції патріархальної сім'ї. За таких умов набагато простіше можна були розривати зв'язок із своєю соціальною групою, ігнорувати традиції чистоти свого родоводу. На формування подружніх ідеалів та прагнень все більше впливають особисті етичні та естетичні уподобання людини. Отже, шлюб у другій половині XIX – на початку XX ст. є свідомим вибором партнера особою що досягла шлюбного віку, сприйняття нею подружніх взаємин, які включають духовну близькість та секс, ставлення до дошлюбних зв'язків, позашлюбних дітей, до адюльтеру та розлучення [50, с. 8].

Поняття «сім'я» розглядається нами як певна кількість людей, пов'язаних безпосередніми родинними відносинами, дорослі члени якої беруть на себе відповідальність та зобов'язання доглядати та виховувати дітей. Основними функціями сім'ї є господарська, репродуктивна, соціального контролю, духовного спілкування, рекреативна, соціально-статусна. Сучасні соціологи виокремлюють ще психотерапевтичну функцію, яка передбачає задоволення потреб у визнанні, повазі, емоційній підтримці [8, с. 64].

Започатковані на початку 1860-х років реформи Олександра II сприяли модернізації суспільної свідомості. Так, аграрна реформа спонукала сільське населення (як селян, так і дворян) пристосовуватися до нових економічних відносин. Завдяки освітній реформі серед студентів почав зростати відсоток представників різних верств населення, відкрилися жіночі вищі навчальні заклади. У студентських аудиторіях

молодь знайомилась з надбаннями світової та європейської культури, провідними філософськими та науковими вченнями. Ці процеси обумовлювали формування мислячої та творчої соціальної категорії, яка бажала досягати свого добробуту завдяки інтелектуальній праці. Підтвердженням змін у свідомості українського суспільства є роздуми головного героя повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари» Павла Радюка. Своєю майбутньою дружиною він вбачав особу, яка була б «і гарна, і розумна, любила книжку і з нею можна було поговорити не лише про танці, бали та моди. Вона повинна стати просвіченим і розумним товаришем, рівною за розумом, освітою та поглядами [34, с. 224]. Про те, що існував запит саме на таких дружин свідчать і факти з біографій відомих українських постатей. Наприклад, історик В. Антонович захопився своєю першою дружиною В. Міхель через їх спільний інтерес до соціалістичних ідей. Друга його дружина, К. Мельник, була успішною ученицею і послідовницею професора [25, с. 139].

Таким чином, реформи сприяли прискоренню процесів емансипації в українських землях, що входили до Російської імперії. Жінки починають отримувати можливості для самореалізації поза родинним колом, задовольняти власні потреби не перебуваючи у шлюбі. Разом з тим, для жінок у Російській імперії продовжували зберігатися численні обмеження. Якщо з образом справжнього чоловіка у ХІХ ст. асоціювалася пристрасть та сексуальна свобода, то образу жінки, навпаки, притаманні були благочестивість та подружня вірність. Вона не могла відкрито виражати свої тілесні бажання навіть у сімейному колі, а не те, що на людях. Для досягнення вагітності та ведення інтимного життя у шлюбі фізичне задоволення не вважалося пріоритетом. Основою інтимних зв'язків між чоловіком і дружиною була стриманість. Задовольняти свої сексуальні пристрасті і бажання чоловіки могли за допомогою повій, які служили антиподом благочестивих дружин та уособлювали в собі усі негативні

якості жінок. На відміну від чоловіків, дружини не мали жодного морального права на пошуки задоволення поза шлюбом [31, с. 221]. Усе це накладало відбиток на стратегії шлюбних відносин.

Для нових відносин, які склалися у суспільстві у 60–80-х роках ХІХ ст., характерною стає демократизація шлюбної процедури. Задля одруження достатньо було згоди молодих. Опікунська чи батьківська думка вже не відігравала вирішальну роль. Найчастіше у випадку поєднання представників однієї соціальної групи (дворяни, службовці, підприємці, селяни та ін.) заперечень від родичів практично не було. Батьки намагались опротестувати шлюб у випадку, коли між молодими існувала матеріальна чи соціальна нерівність. Наприклад, С. Ліндфорс, сестра і донька авторитетних чиновників земства, дворянка за походження зустріла опір від своїх опікунів коли вирішила побратися з О. Русовим. Він був сином військового лікаря, навчаючись в університеті перебував у матеріальній скруті і змушений був підзаробляти приватними уроками. При цьому майже всі зароблені кошти він віддавав на утримання матері-вдови. Опікуни Софії заборонили дівчині виходити заміж до досягнення віку у 21 рік. Дівчина проігнорувала заборону і разом з коханим виїхала до Санкт-Петербурга. Півроку вони жили у цивільному шлюбі. Коли Софії виповнилося 21 рік і вона стала повнолітньою, її родичі відмовилися приїхати на весілля. Молодих влаштовував і невінчаний шлюб, але за наполяганням матері нареченого вінчання відбулося. Воно пройшло скромно у колі найближчих друзів [15, с. 157–159].

Одним із кульмінаційних моментів шлюбної процедури був весільний обряд, який проходив в домі нареченого. Його обов'язковою частиною була «комора», тобто перевірка нареченої на дівочу незайманість. Після частування молодих зачиняли у коморі на самоті, а всі присутні (тільки дорослі одружені люди) очікували в хаті на результат: «чесна» наречена чи ні. Перед відправленням до комори наречену ретельно

перевіряли чи не сховала вона у волоссі, одязі, або деінде гострі предмети, щоб зімітувати дефлорацію. Інколи перевірці піддавався й наречений.

Спрощення шлюбної обрядовості пояснювалося не лише демократизацією суспільної свідомості, а й прагматичними міркуваннями. Проте, якщо батьки наполягали, то весілля гуляли гучно і з розмахом. У разі категоричної незгоди батьків, чи опікунів молоді йшли на укладання шлюбів таємно. Таємний шлюб розглядався як крайній крок. Наприклад, у такий спосіб одружився О. Кониський з М. Пестеревою. Марія була спадкоємицею багатих російських діамантових промисловців та купців. Її опікун та рідний дядько відмовився дати благословення на шлюб з незаможним, перебуваючим у засланні О. Кониським. Молоді змушені були тікати до сусіднього містечка і там таємно вінчатися [43, с. 134].

З'являється, переважно у середовищі студентів та інтелігентів. і такий вид одруження, як спонтанні. Їх особливістю було те, що вони не планувалися завчасно і відбувались випадково. Наприклад, Є. Чикаленко згадував, що саме так, за компанію з товаришами, він одружився на одній із «гарних лубенок» М. Садиковій. Головним мотивом для нього послужило те, що його наречену у будь-який момент міг взяти заміж інший [51, с. 110].

Поширеною стає і практика одруження без вінчання. Така форма сімейного союзу приваблювала тим, що він давав можливість змінити партнера якщо сімейне життя буде складатися невдало. Популяризувала одруження без вінчання передова демократична література та преса, які доводили, що у такий спосіб відбувається природне поєднання вільних людей. Натомість консервативні засоби інформації вкрай несхвально ставилися до такої тенденції. Противники одруження без вінчання апелювали в першу чергу саме до жінок. наголошуючи, що чоловік у цьому випадку майже нічого не втрачає, тоді як жінка йшла на великий

ризик, адже була позбавлена тих гарантій, котрі давав їй Божественний шлюб [52, с. 129].

Попри те, що цивільне одруження несло жінкам численні ризики (нестійкість таких союзів, невдоволення рідних, осуд частини суспільства, перспективу залишитись самій чи з дітьми без засобів до існування), багато хто сприймав його з ентузіазмом. У своєму оповіданні «Зірниця», М. Старицький зобразив невінчаний шлюб між українською дівчиною Галею та росіянином Васюком, який уже був одружений. Наречений переконував погодитися на такий шлюб такими словами: «Повірте мені, що не в інших речах сила цієї суспільної інституції, а у нас самих. Міцні ми у слові та обов'язках – і все буде міцно...» [45, с. 330].

Головною причиною невінчаного шлюбу для жінки була можливість позбутися традиційних рамок, що обмежували її особистий вибір та власноруч обирати партнера, керуючись власними почуттями, симпатіями, світоглядом, не зважаючи на інтереси родини чи соціальну приналежність. Невінчаний шлюб ставав тим виходом, коли розлучитися з попереднім партнером через низку причин було неможливо.

У другій половині XIX – на початку XX століття існувала і практика фіктивного шлюбу. Попри демократизаційні процеси в суспільстві сімейні традиції ще залишалися міцними, тому жінка продовжувала багато в чому залежати від батьків чи опікунів. Саме вони були основними регуляторами її долі. Наприклад, вирішували, чи отримає вона освіту, де буде навчатися – на батьківщині, чи за кордоном. У разі ж одруження це право переходило до чоловіка [52, с. 138]. Шлюб, за наявності адекватного партнера, міг багато в чому звільнити молоду дівчину, дати реалізуватися її мріям про вищу освіту, вільне життя, уберегти від нав'язаного жениха. Розвиток жіночої освіти породив у неї прагнення продовжувати навчання, здобувати нові знання. Нерідко бажання стати курсисткою або виїхати на навчання до іншої країни було пов'язане не лише з бажанням опанувати певну

науку, а й з можливістю вирватися з традиційного кола, побачити світ, насолодитися молодістю [14, с. 448–450]. Одруження з метою надати дівчині права та зробити її вільною і повністю незалежною – тенденція, неодноразово фіксована в українській літературі [45, с. 328–329]. Один випадок наводить у своїх спогадах Є. Чикаленко. Він говорить про одруження Я. Зубенка з раніше ніколи ним не баченою генеральською донькою. Дівчина бажала вчитись на курсах і отримати незалежність від батьків, що і підштовхнуло її до такого кроку. Знайомий Я. Зубенка запропонував будь-кому з товариства одружитися на цій панянці. В результаті випадковий вибір виявився дуже вдалим – молоді покохали один у одного [51, с. 108–109]. Чоловіки погоджувалися йти від вінець після закінчення університету та отримання місця служби, маючи стабільний заробіток, який дозволяв утримувати сім'ю. Тож чоловічий шлюбний вік був вищим за жіночий.

Відомі випадки і маргінальних шлюбів. Наприклад шлюбний союз між М. Старицьким і С. Лисенко був союзом між двоюрідними братом і сестрою. Крім того, на момент шлюбу Софії Лисенко було лише 14 років. У своїх «Споминах» С. Русова описала власні враження від юної дружини М. Старицького: «він високий, величний з чорними вусами, вона маленька жвава щебетушечка. Вони тільки що побралися. Мені було 12 літ, а їй ще не було 15; вона побачила мої ляльки і з дитячою зацікавленістю кинулася до них (а я вже соромилася, що ніяк не можу їх викинути!) – і ми почали разом гратися. Софія Віталіївна, шепелявлячи як справжня дитинка, з веселим сміхом оповідала, як вони одурили попа, що не хотів їх вінчати, бо не виходили года» [15, с. 143].

Отже, в основі одруження з другої половини ХІХ ст. вже лежали взаємні почуття. Якщо раніше шлюб контролювався сім'єю, а партнер обирався переважно із своєї соціальної групи на взаємовигідних для родин основах, то тепер для створення сім'ї достатньо було наявності взаємного

бажання молодих людей. Очікування почуття взаємного задоволення від одруження стало пріоритетним прагненням в серед молоді.

Стрімка жіноча емансипація, яка охопила Європу та Росію в другій половині XIX ст., доволі повільно змінювала жіночі дошлюбні уявлення та знання про сексуальне життя. Пріоритетними у виборі життєвого шляху для жінок залишалося заміжжя та сімейне життя. Система шкільного та домашнього виховання великою мірою спрямовувалася на те, щоб підготувати дівчину до ролі дружини та матері. Тож статеве виховання дівчини, її знання та підготовка до сексуальних стосунків у подружньому житті вважалося не настільки актуальним. Матері та старші жінки не переймалися особливо статевим вихованням дівчат. Не дивно, що інтимні аспекти сімейного життя для багатьох були невідомими і навіть лякали їх. Наприклад, С. Русова у своїх «Споминах» писала: «Теперішня молодь просто ставиться і до сексуальних відносин, і взагалі до соромливості, але мені, вихованій в прозоро-чистій атмосфері нашого дівочого життя, мені, яка думала, що можу завагітніти від першого поцілунку мого нареченого, це життя в одній кімнаті стояло переді мною як якийсь кошмар...» [15, с. 158]. Тож уявлення про інтимне життя для багатьох залишалися мізерними, в своїй основі базувались, переважно на забобонах, які поширювалися у колі незаміжніх дівчат. Наприклад, добре відомим є правило сексуальної поведінки для дружин у Англії XIX ст.: «заплющити очі та думати про Британію». Отже, обсяг знань про статеве життя та сексуальну сторону шлюбу забезпечувався не системою освіти, а матір'ю, або іншою старшою жінкою. Усе залежало від складу сім'ї, наявності в ній заміжніх сестер, їх бажання ділитися своїми знаннями, діапазон інформації, що подавалася, форми її подачі. Певні уявлення про статеві стосунки, дівчина могла почерпнути з пліток, власних спостережень, художньої літератури тощо [1, с. 169-170].

Дівчата, котрі не мали батьків або опікунів часто отримували сексуальний досвід до одруження, стаючи жертвами сексуальних домагань. Наприклад, напівсирота О. Липська, яка мріяла стати професійною піаністкою, почала навчатися грі на фортепіано у композитора М. Лисенка, проживаючи у його будинку. Спільне проживання під одним дахом закінчилось тим, що дівчина вступила в сексуальні відносини із своїм вчителем, які продовжували аж до її вагітності. Після цього композитор відправив дівчину назад до батька [29, с. 433].

Ряд дослідників, зокрема С. Екштут, стверджують, що в другій половині XIX ст. відбулася певна «сексуальна революція» [52, с. 122–123]. Такі висновки робляться на підставі зафіксованих змін у традиційній сексуальній поведінці, зокрема: відкритої демонстрації жіночої сексуальності, вступ у статеві відносини до одруження, життя в цивільному шлюбі, часту зміну партнерів. Разом з тим, процеси жіночої емансипації все ж не привели до кардинальних змін у побудові стратегії життєвого шляху – пріоритетом для дівчат залишалося заміжжя. Система виховання як і раніше спрямовувалася на підготовку дівчини до виконання функцій дружини та матері.

Переважає більшість українських сімей вела досить скромний спосіб життя, орієнтувалась лише на власні заробітки і не могла дозволити собі зайві розкоші. Так, С. Русова писала: «Жили ми вбого, але я в своєму демократичному піднесенні раділа цим злидням, і коли одного разу, одержавши гроші за лекції, чоловік приніс на вечерю сардинки, я обурилася на таке буржуазне порушення нашого аскетизму» [15, с. 158].

Про матеріальне забезпечення сім'ї дбав чоловік. Проте жінки досить часто шукали різні варіанти для поліпшення матеріального благополуччя. Разом з тим більшість жінок бажали від своєї праці як матеріального, так і морального задоволення, удосконалення своєї

індивідуальності, але не розглядали свою працю у якості єдиного джерела забезпечення сім'ї [7, с. 55]. Здебільшого житло, яке винаймали для себе молоді подружжя були досить скромні. Наприклад, С. Русова так описувала перше житло у Санкт-Петербурзі, яке вони орендували: «Кімнатка була невеличка, за занавіскою стояли два ліжка, шафа для одежі, умивальник, по другий бік – фортепіано і скрізь папери та книжки». Сім'я свідомо відмовилася від надмірного комфорту і жила досить бідно, на противагу просторого і шикарного приміщення, яке залишилося в Києві. Відтак, у Санкт-Петербурзі крім життєво необхідних побутових предметів молодих оточували тільки речі, що несли духовне наповнення: фортепіано та книги. В таких умовах вони приймали і своїх гостей – в єдиній кімнаті, закриваючи ліжка занавіскою [15, с. 158].

Заможні сім'ї могли дозволити собі жити в приватних приміщеннях, збудованими, купленими чи отриманими у спадок. Про вартість таких помешкань свідчать, наприклад, дані О. Кістяківського, наведені ним у своєму щоденнику. Він писав, що придбав будинок за 13000 руб., а на 1874 р., після зростання цін на нерухомість він коштував уже більше 20000 руб. [23, с. 29]. Щорічне утримання такого будинку обходилося не менш ніж у 2000 руб. Це було дуже накладно, тому господар змушений був здавати частину приміщень в найм.

Вступаючи у шлюб дівчина мала своє придане, яке після весілля ставало спільним надбанням сім'ї. Її майном спільно користувалися усі члени родини. Якщо подружжя жило з батьками чоловіка, то вони теж мали право на доступ до приданого. У якості приданого могла бути й худоба, продукти якої використовувалися всією родиною. Єдине чого не можна було робити з приданим без відома та згоди дружини так це дарувати, продавати, міняти будь-що з її посагу.

В одязі заміжніх жінок переважали вбрання характерні для костюму українського типу. Підтвердження цьому знаходимо у фотографіях того

часу. Наприклад, добре відомі світлини Олени Пчілки (української письменниці, етнографа, мецената, матері Лесі Українки). Головним атрибутом заміжньої жінки був очіпок – головний убір. З ужиткової культури заміжні жінки у своїх оселях використовували вишиті рушники та інші речі, які оздоблювалися вишивкою. Одяг та предмети інтер'єру відображали світ власних переконань українських жінок.

У сімейних відносинах продовжували зберігатися патріархальні принципи, згідно з якими чоловік не мав братися за жіночу роботу. Ось як в іронічному стилі описується спроба чоловіка зайнятися кухарською справою: «Чоловік до жіночої роботи зовсім нездатний. Один раз жінка пішла на ярмарок, а чоловік задумав прислужитися перед жінкою і почав варить вечерю. Наліпив вареників, поклав їх всі в горщик, залив холодною водою і поставив варитися. Поки вода закипіла, то вареники стулились всі в один ліпеник так, що й з горшка не виймеш. Чоловік закинув той горщик з варениками за лавку, а сам став доварювати кашу та галушки. Прийшла жінка увечері з міста, а чоловік їй на стіл кашу і галушки. Жінка радіє, їсть, а далі і питає: «Може, ти ще й вареників наварив?» – «Ото наварив, там в коритці за лавою, такі чорти, як і ти», – відповів чоловік з серцем, щоб жінка не ляля; бо бач, як чоловік попереду розсердиться, то тоді жінка не так лаятиметься» [19, с. 85].

Разом з тим, як показують джерела, за умови щасливого шлюбу багато чоловіків не вважали за ганебне допомагати своїй половині: «Жінка при своїй безкінечній роботі часом потребує допомоги чоловіка і, як він прийде в хату та відпочине після оранки чи ціпа, то жінка не дає йому спокою: «А чого сидиш, пішов би дров приніс, бач, в печі догорають, а тут хліб треба випікати, ніколи мені за ними ходити». Чоловіку нічого відповісти, мусить йти, бо й сам бачить, що жінка не встигає. Але не встигне принести дрова, як жінка загадує нове діло: «Йди-но принеси ще відерце води, то зараз буду подавати обід». Чоловік знову слухається, йде.

А тут на біду дитина в колисці заплаче. Жінка знову до чоловіка: «Поколиши-но дитя, а то розплачеться, тоді не вгамуєшь!» Почесавши потилицю береться чоловік ще й за колиску. Жінка тим часом готує обід, подає страву на стіл, але не забуває, що треба погодувати й худобу і загадує чоловікові занести їжу до сараю. Допоки чоловік дочекається обіду, то жіночих робіт зробить з десяток, а жінці трішки й легше. Через те, як який чоловік слухається, то жінка йому приспівує:

«Чоловіченько, моя вишенько,

Як тебе дома нема – мені лишенько.

Як ти дома є, то лучина і дрова –

Тебе дома нема, – то я нездорва» [19, с.129].

Ідеальні відносини в сім'ї уявлялися як союз чоловіка, голови сім'ї та жінки – його помічниці та «молодшого товариша». В реальному житті відбувалися значні корективи в уявленнях про шлюб. Повсякденний побут вносив значні корективи в романтичні мрії про спільне існування. Вивчаючи кризу взаємин подружжя Кулішів Є. Нахлік, що вирішальну роль в їхньому охолодженні відіграв саме повсякденний аспект [32, с. 66; 85–86]. Незадоволення своїм статусом у шлюбі, партнером, поява почуттів до іншої людини могли стати причиною розриву сімейних відносини.

Одним із поширених причин сімейних конфліктів були адюльтери, інтимні стосунки на стороні. Далеко не для всіх пар адюльтери закінчувалися розлученнями чи роз'їздами, багато хто намагався зберегти шлюб. Це стосувалося як жінок, та і чоловіків. Наприклад, С. Русова згадувала дружину Цехановецького, яка пішла від свого першого чоловіка, професора Вольца [15, с. 146]. З одного боку в питанні розлучень у досліджуваний період погляди залишалися достатньо консервативними, а з іншого уже вважалося законним і справедливим розірвання шлюбу у випадку коли виникають почуття до іншої особи. Жінки достатньо часто користувалися цим правом, щоправда переважно у середовищі інтелігенції.

Далеко не всі розлучення проходили безболісно, особливо коли одна із сторін прагнула будь-що зберегти шлюб. Драматичними були відносини відомого філолога О. Потебні з М. Ковалевською. Жінка була дружиною багатого полтавського поміщика, який категорично не побажав дати їй офіційне розлучення. Після того, як вона його покинула і пішла до О. Потебні, чоловік заборонив їй бачитися із сином. У новому шлюбі вона народила ще двох дітей, але виховувати первістка так і не могла [48, с. 231–232]. Все ж, хоч освічена частина суспільства почала ставитися до офіційних розлучень лояльніше, проте вони залишалися рідкістю. Адже ті, хто йшов на такий крок могли чимало і втратити і в сенсі кар'єри, і сенсі соціального престижу.

Сама процедура розлучення у другій половині XIX – на початку XX ст. залишалася доволі болючою та затяжною. Подружжя мало давати свідчення перед судом, інакше кажучи виставляти усі свої проблеми та переживання на показ в умовах коли продовжували панувати уявлення про святість та непорушність шлюбу. Тому більш поширеним явищем були роз'їзди – припинення подружніх відносин і спільного проживання, які нерідко паралельно супроводжувалися зав'язуванням нових відносин. Цілі та мотиви подружжя, що роз'їжджалося могли бути самими різноманітними. Наприклад, у відомого історика В. Антоновича нелади у сім'ї почалися з появою у його житті іншої жінки – слухачки Вищих жіночих курсів де педагог викладав. Його новою обраницею стала К. Мельник, лише на кілька років старша за доньку В. Антоновича Ірину. Спочатку стосунки носили конспіративний характер (для зустрічей їм надав свій маєток у Романівці Т. Рильський) [44, с. 191–202]. Коли ж ці відносини вийшли на поверхню, то подружжя Антоновичів надало перевагу роз'їзду, адже обом було що втрачати. Історик ризикував посадою, а його дружина Варвара соціальним статусом середовищі інтелігенції. Дружина В. Антоновича, яка до цього мала великий

моральний авторитет завдяки особистим якостям та взірцевим сімейним відносинам, раптом могла опинитись у становищі покинутої дружини з дітьми на руках. Тому подружжя дійшло згоди: В. Антонович мав і надалі утримувати матеріально колишню сім'ю, а Варвара давала йому право жити так, як йому заманеться [44, с. 245].

Така ж позиція була і в дружини П. Куліша Олександрі. Захоплення літератора іншими жінками обурювало її, викликало образу і гнів, проте вона не піднімала питання про розлучення. Коли П. Куліш закрутив адюльтер із дружиною Л. Глібова Параскевою то навіть вирішив зійтись з нею у невінчаному шлюбі. Але Л. Глібов та дружина Олександра переконали Л. Куліша у недоцільності такого кроку. А згодом його відносини з Параскевою взагалі припинилися [32, с. 205–206].

Переосмислення проблем подружнього життя дозволяє дійти висновку, що роз'їзди та розлучення не були поширеною практикою і траплялися доволі рідко. Незадоволена спільним життям дружина не дуже прагнула покінчити з ним і рідко ставала ініціатором розриву стосунків. Навіть за крайніх умов жінки намагалися берегти цілісність сім'ї. Чимало прихованих чи явних конфліктів були викликані неможливістю подружжя гармонійно розподілити свої сімейні ролі.

Отже, нові суспільні тенденції, що склалися у пореформенній Російській імперії певним чином вплинули на формування шлюбних запитів та ідеалів в Україні. Жінки прагнули бути не лише домашньою господаркою та матір'ю, а й інтелектуальним товаришем для чоловіка, учасницею культурно-просвітницьких заходів, мати демократичні відносини у сімейному та побутовому житті. При цьому сталою залишалася програма, яку прагнула виконувати кожна жінка – дівоцтво, одруження, материнство.

В нових умовах відбувається спрощення процедури шлюбу, необхідною умовою якого стає у першу чергу взаємне погодження

молодих. Відхід від традиційних уявлень про сім'ю та одруження обумовив використання практики фіктивних та цивільних шлюбів. Поширення набуває і невінчаний шлюб, як можливість влаштувати особисте щастя у випадку невдалого першого одруження. Проте, це ще не було масовим явищем, оскільки продовжували зберігатися традиційні сімейні цінності.

Готовність розривати відносини та починати все заново у невінчаних та неофіційних шлюбах достатньо сильно відрізнялося від шлюбних відносин минулого, які будувалися на основі прагматизму і взаємної вигоди, а тому були набагато міцнішими. Шлюб же на основі взаємних почуттів виявлявся не такою міцною конструкцією. Поява нового кохання, розчарування у партнері, спільному побуті, ставали причиною розриву. Проте офіційних розлучень як і раніше було небагато, ті хто вирішили почати нове життя надавали перевагу роз'їздам. Адже офіційне розлучення могло привести до втрати місця на державній службі, чи інших заробіток. Роз'їзд давав можливість подружжю вести цілком незалежне один від одного життя, хоча і без права на узаконення нових відносин. Багато сімей, переживаючи приховані чи явні конфлікти, намагалися все ж зберігати свої відносини.

РОЗДІЛ 3. ПРИЧИНИ ТА ФОРМИ ПОЗАШЛЮБНИХ ІНТИМНИХ ПРАКТИК У ЖІНОК У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Позашлюбні інтимні практики, в які вступали жінки протягом досліджуваного періоду, мали свої термінологічні ознаки у ХІХ – на початку ХХ ст. Так, тих хто надавав сексуальні послуги за гроші, називали «дівка», «розпусниця», «лахудра», «гріхководниця», «баламутка». Офіційними назвами, якими ми послуговуємося у своєму дослідженні, були «проститутка» та «повія».

Місця де надавалися позашлюбні інтимні послуги, офіційно, після їх легалізації у 1843 р., називалися «будинками розпусти». В народі їх також називали «бардаком», «борделями», «вертепами», «притонами». Інколи, заради іронічного порівняння з навчальними закладами, їм давали назву «пансіони для дівчат без стародавніх мов». Термін «таємний будинок розпусти», або «таємний притон» означав, що даний заклад не мав від органів влади дозволу на роботу і вів свою діяльність нелегально.

Власників як легальних, так і нелегальних будинків розпусти називали «мадам». Це слово офіційно використовувалося в діловій документації Російської імперії, а також і в народному середовищі. Ще одне поняття «маклер», використовувалося для означення осіб, які здійснювали вербування жінок для зайняття проституцією. Такий вид діяльності законодавчо був заборонений і вівся нелегально. Комплекс зазначених термінів дозволяє краще з'ясувати сутність позашлюбних інтимних практик жінок у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Настання пореформених часів сприяло початку індустріалізації, яка у свою чергу привела до стрімкого розвитку міст України. Якщо раніше промисловість була представлена тільки невеликими переробними виробництвами, то з другої половини ХІХ ст. з'являються підприємства металургійної та гірничої галузей. Нові великі підприємства потребували

багаточисельної кількості робітників. Стає нормою коли жінки полишали сім'ю і відправлялися на сезонні заробітки. З часом дехто залишався на новому місці на роки, а то й назавжди. Міське життя підривало міцність народних звичаїв та традиційних сімейних відносин, звільняло жінок від патріархальних стереотипів поведінки. Жінки поступово втрачали почуття сором'язливості, натомість стали проявляти статево нестриманість, брехливість, любов до алкоголю. Втрата батьків у молоді роки, або відсутність батьківського контролю, бідність були серед причин позашлюбних відносин у жінок. Більшість серед міських дівчат легкої поведінки становили вихідці із сільської місцевості, їх поведінка з дитинства ніким не контролювалася і не обмежувалася.

Частина дослідників вважає, що наприкінці XIX ст. головною причиною позашлюбних відносин були економічні проблеми [21, с. 396]. Це положення активно підтримувалося і розвивалося ліво-соціалістичними рухами XIX ст. як один із засобів пропаганди боротьби з монархією і приватними власниками.

Таку ж позицію мали і представники жіночих феміністичних рухів, що з'являються в Російській імперії із середини XIX ст. Спочатку вони займалися благодійністю, а наприкінці XIX ст. почали боротися за надання жінкам рівних прав із чоловіками. На думку феміністок до позашлюбних відносин дівчат спонукала саме гендерна нерівність. Вона проявлялась у неспівмірних умовах праці та її оплати. У другій половині XIX ст. жінка в Російській імперії отримувала 50-70% від чоловічої зарплати. Це співвідношення зберігалось у всіх галузях. Наприклад, на фабриках чоловіки отримували 20 руб., а жінки – 12 руб. на місяць. Крім того, після реформ у Російській імперії на ринку праці значно зросла кількість вільних робочих рук, що вело до зниження заробітної плати. Жінок, на рівні з чоловіками змушували працювати по 12-16 годин на добу у фізично важких умовах. Усе це змушувало представниць «слабкої половини

людства» шукати легші та дохідніші способи заробітку, серед яких одним із варіантів було надання інтимних послуг. Дуже часто у пошуках кращої долі молоді дівчата приїздили до міста, але не знайшовши підходящої роботи, потрапляли під вплив звідників.

Економічні причини прилучення жінок до позашлюбних відносин були вагомими, проте не єдиними. Адже до «легкої поведінки» вдавалися представники різних станів, для яких поняття бідності було далеко не однаковим. Комуś потрібно було задовольняти свої мінімальні потреби в житлі та їжі, а комуś не вистачало на купівлю діамантів. Тож ще однією причиною втягування жінок у позашлюбні відносини була пануюча на той час суспільна мораль. У другій половині XIX ст. ще переважала думка, що пристрась у шлюбі є гріхом. Тому задоволення своїх емоцій чоловіки шукали на стороні, живучи за правилом: «Любити дружину, а займатися сексом – на стороні». Відповідно така мораль породжувала і різні пропозиції по задоволенню інтимних потреб.

До причин втягування дівчат у позашлюбні практики слід віднести і вплив на свідомість подруг, або старших, більш досвідчених наставниць. Від такої агітації про «солодке життя» страждали в першу чергу неповнолітні. Роботу з надання інтимних послуг чоловікам їм представляли як «задоволення, яким можна заробити великі гроші» [21, с. 412]. Серед причин, які штовхали жінок до позашлюбних інтимних відносин необхідно назвати і сімейні кризи, нещасне кохання, а також і власне прагнення такого життя [21, с. 425].

Лише відносний вплив на моральну поведінку жінок мала їх релігійність. Уявлення про те, що тільки безбожниці готові були торгувати своїм тілом є помилковим. У публіцистичній літературі XIX – початку XX ст. знаходиться безліч підтверджень позашлюбних відносин жінок, які вірили у Бога, регулярно ходили до церкви, молилися та дотримувалися релігійних обмежень і постів [28, с. 148]. Лише серед кримських татарок

позашлюбні відносини були зведені до мінімуму. Це пояснювалося високими стандартами моральної поведінки серед для жінок мусульманок. Їм жодним чином не дозволялося навіть думати про можливість заробітку шляхом надання інтимних послуг.

Однією із форм позашлюбних відносин було вербування жінок до надання позашлюбних інтимних послуг. Спеціальні маклери пропонували довірливим дівчатам, які шукали заробітки у місті, роботу покоївок в готелях, ресторанах чи у приватних осіб. Згодом тих, хто погодився примушували надавати сексуальні послуги постояльцям або господарю та його товаришам [37, с. 35].

Досить часто жінок заманювали до позашлюбних практик під виглядом пропозицій високооплачуваної роботи. Одним із варіантів такого обману була вербовка (переважно бідних дівчат із села) начебто на роботу в міських майстернях моди. Лише прибувши до великого міста жінки дізнавалися, що їх надурили та вирішили перетворити у повій. Досить часто дівчат запрошували співати в хорі у міських парках, скверах чи садах паралельно примушуючи в сексуальному плані задовольняти клієнтів, яким вони впали в око [37, с. 38].

Попадалися у такі тенета навіть дівчата з гарною освітою. Їм від імені багатой особи пропонувався переїзд до іншого міста для викладання іноземної мови або якоїсь науки чи мистецтва. Називалися дуже вигідні умови оплати вчительської праці. Коли дівчата погоджувалися, то багатой особи не виявлялося, а їх зустрічав звідник і вимагав відробляти сексуальними послугами гроші, потрачені на переїзд [37, с. 52].

Вишуканим способом вербування жінок до позашлюбних інтимних практик було кохання. Чоловіки-звабники входили в довіру до дівчат, закохували їх у себе і пропонували одружитися. Через деякий час «коханий» повідомляв, що має переїхати на роботу до іншого міста і кликав рушати разом з ним. Інколи на переїзд давали згоду навіть батьки

дівчини, вірячи у взаємність та щирість відносин між молодими. Якщо ж рідня була категорично проти, то звідник вмовляв дівчину здійснити втечу заради кохання. Після переїзду пара селилася у «родички» «жениха» начебто усього на декілька днів, доки будуть вирішені організаційні питання. Після цього «коханий» зникав, а дівчина дізнавалася, що опинилася в сексуальному рабстві [53, с. 138].

Для того, щоб зламати волю дівчини використовувалися різні способи: її закривали в темному підвалі без їжі, погрожували вбивством, вимагали відпрацювання грошей, потрачених на неї, наполягали на відсутності іншого вибору. Крайнім способом було згвалтування дівчини, як важливий факт її приниження та доказ падіння. Процес такого «вербування» міг розтягнутися на декілька тижнів. У випадку якщо дівчина продовжувала активно протестувати, її за допомогою перевертнів з поліції оформляли, як таємну повію і ставили на облік. Поліцейські часто за винагороду співпрацювали із звідниками [53, с. 164].

Поширеним був і зворотній процес, коли в ролі зваблювачів виступали не чоловіки, а жінки. Свої послуги вони надавали на власних квартирах, зазиваючи охочих із відкритих на вулицю вікон. Хто не мав власних приміщень займалися обслуговуванням клієнтів у готелях чи спеціально обладнаних кімнатах при шинках і ресторанах. Ті жінки, які не хотіли платити за оренду приміщень і не мали власного житла пропонували надання своїх послуг прямо на вулиці. Для того щоб справляти на чоловіків особливе враження звабниці намазували сажею брови і вії, після цього змащували їх керосином, потім намазували обличчя салом і зверху наносили пудру. Одягалися вони в кофточки і спідниці яскраво-кричущих кольорів [53, с. 365]. Частими були і випадки коли селянки під час поїздок на ярмарки в місто таким способом заробляли собі на обновки, намагаючись не зашкоджувати сімейному бюджету. Таким чином, до позашлюбних інтимних практик почали ставитись як до певного

промислу, який дозволяє отримувати стабільний дохід.

З другої половини XIX ст. офіційною формою позашлюбних інтимних практик стала проституція. Її особливістю є залучення до непорядкованих статевих відносин інших осіб за оплату грошима чи в інший спосіб. Сам термін «проституція» походить від латинського слова «виставляти привселюдно». Таким чином, під проституцією розуміють позашлюбні статеві відносини за плату, що у своїй основі не збудовані на почуттях. За визначенням І. Зверевої, «проституція – це сфера знеособлених емоційно, позашлюбних, безладних, здійснюваних за плату статевих стосунків» [30, с. 86].

Проституція, як явище існувала давно, але із середини XIX ст. влада Російської імперії починає брати під контроль надання позашлюбних сексуальних послуг. Спонукальним чинником для цього стало стрімке зростання венеричних захворювань. Особливу небезпеку для суспільства становив сифіліс, який на противагу іншим венеричним хворобам передавався не лише статевим шляхом, а й у спадок чи навіть або навіть через спільний посуд та білизну. У другій половині XIX ст. в Російській імперії на сифіліс хворіло понад 2 млн. осіб (2% від усього населення країни). Найефективнішим способом боротьби з поширенням венеричних хвороб у той час вважалося проведення регулярних медичних оглядів. Військовослужбовці вже наприкінці XVIII ст. проходили такі огляди і в разі виявлення ознак хвороби в обов'язковому порядку повинні були вказати жінку, яка інфікувала. На промислових підприємствах уже в XIX ст. вводилися правила, що якщо кількість працюючих чоловіків перевищує 100 осіб, то у них мала бути створена посада лікаря, який щомісяця проводив обстеження персоналу. У разі виявлення венеричних хвороб до поліцейських комітетів повідомлялося ім'я жінки, від якої міг заразитися робітник. Неконтрольовані сексуальні відносини максимально сприяли поширенню венеричних хвороб. Тому влада Російської імперії

вирішила взятися за реєстрацію жінок, які надавали інтимні послуги. Передбачалося, що вони регулярно мали проходити медичний огляд та в разі виявлення хвороби, піддаватися примусовому лікуванню.

У 1843 р. створюється лікарсько-поліцейський комітет, а наступного року приймаються «Правила для власниць борделів». У них регламентувалися створення та діяльність закладів розпусти. До початку ХХ ст. владою визнавалися лише будинки розпусти, тобто місця, де працювали і проживали надавачі сексуальних послуг. Відповідальність за їх функціонування покладалася на власника приміщення. «Правилами для власниць борделів» передбачалося, що права на володіння будинком розпусти надавалися виключно жінкам у віці від 30 до 60 років. При цьому їй особисто заборонялося надавати інтимні послуги, а у випадку виявлення такого факту вона втрачала права на володіння закладом. У реальному житті це правило часто порушувалося і власниці будинків розпусти теж задовольняли сексуальні бажання клієнтів [26, с. 22].

Ще одним документом, який сприяв офіційному визнанню проституції став циркуляр Міністерства внутрішніх справ № 39 від 26 жовтня 1851 р. Він покладав розшук нелегальних повій і контроль за їх реєстрацією на місцеві відділення поліції. Норма про заборону проституції зберігалася в законодавстві до 1864 р., коли із нової редакції «Статуту про покарання» було вилучено покарання за розпусту для зареєстрованих повій. Саме ці зміни й означали офіційне визнання владою інституту проституції. У жовтні 1903 р. вийшло «Положення про організацію нагляду за проституцією в Імперії». Цим положенням регламентувалася робота будинків терпимості, повій та контролюючих органів. Згідно цих документів проституцією могла займатися жінка починаючи з 16 років, з 1903 р. віковий ценз підвищили до 18 років, а для працівниць будинків розпусти до 21 року [26, с. 33].

Для відкриття будинку розпусти його майбутня господарка повинна

була звернутися до міської управи та подати заяву про відкриття, договір на оренду приміщення, письмову згоду домовласника, особисту санітарну книжку, коротку автобіографію. Після цього спеціальна комісія у складі лікаря, поліцейського та архітектора перевіряла на місці відповідність заявлених документів. Особлива увага при відкритті будинків розпусти надавалася місцю їх розташування. Окрім цього заклади адміністративного контролю регламентували і різні аспекти життєдіяльності будинків розпусти: кількість жінок, години роботи і таке інше. Часто також накладалися заборони на ту чи іншу діяльність в будинках розпусти. Наприклад, офіційне табу було накладено на продаж алкоголю, але ця заборона постійно порушувалася. У правила для власників будинків розпусти також зазначалося: «На власницю покладається сувора відповідальності за доведення жінок до крайнього виснаження шляхом їх непомірного використання. Забороняється власницям по недільним і святковим дням приймати відвідувачів до закінчення Служби Божої, а також в Страсний тиждень. Чоловіків неповнолітніх, так само вихованців навчальних закладів ні в якому разі не допускати в борделі» [40, с. 113].

Влада керувалася принципом – проституція повинна знаходитися якомога далі від важливих громадських та культових об'єктів. Власники будинків розпусти намагалися відкривати їх якомога ближче до промислових підприємств, військових частин, ринків, портів. Наприклад, у Миколаєві центром існування будинків розпусти стала 1-а Слобідська вулиця. Поруч з нею знаходилися і казарми 55 піхотного Подільського полку, і порт [4, с. 91]. У 1861 р. було чітко регламентовано місце розміщення будинків розпусти – не ближче 300 м від шкіл, училищ і церков. Вхід до такого закладу мав бути тільки з двору, всі вікна у ньому потрібно тримати заштореними. Влада мала повне право закривати будинки розпусти без права відкриття в іншому місці через скарги військових, жителів сусідніх будинків, представників церкви [26, с. 29].

Перший квартал «червоних ліхтарів» у Києві знайшов притулок на Андріївському узвозі, проти чого категорично заперечували священнослужителі Андріївської церкви. Вони спробували вмовити панянок повернутися до порядного життя, соромили їх. У відповідь дівчата після чергової бурхливої ночі приходили до священників сповідатися і у всіх подробицях розповідали про свої гріхи. Після того, як в одному з будинків розпусти помер київський губернатор С. Гудима-Левкович, владою було прийняте рішення перенести борделі на окраїни міста. Міська управа Чернігова у 1879 р. подала на розгляд проект, що забороняв відкривати будинки терпимості у центрі міста. Обговорюючи це питання ряд депутатів виступили проти цього, аргументуючи свою думку тим, що переведення цих закладів на окраїни ускладнить нагляд за ними і негативно вплине контроль за проституцією. Депутати міської думи з ними погодились. Наприкінці XIX ст. у Чернігові офіційно діяли вже 4 будинки розпусти [40, с. 115].

Неодмінною умовою функціонування будинків розпусти було і проходження медичного обстеження. У своїх проханнях про відкриття таких будинків їх майбутні власники неодноразово спекулювали на проблемі боротьби з венеричними хворобами, вказуючи що легальна проституція є дієвим способом збереження здоров'я жінок і чоловіків завдяки постійному контролю і регулярним медоглядам. Переважно медогляди проводилися два рази (інколи один) на тиждень. Законодавством не були визначені конкретні санітарні дні, тому у кожному місті влада сама обирала їх на свій розсуд. Наприклад, у Миколаєві це були вівторок та п'ятниця. Для збереження здоров'я своїх солдат командування 58 Празького полку, що розміщувався у цьому місті, дозволило ходити у будинки розпусти лише в дні оглядів [4, с. 90]. Положеннями не обумовлювалася стать лікаря, який проводив обстеження. Здебільшого це були лікарі-чоловіки, що не дуже задовольняло персонал будинків

розпусти, тому досить часто до органів нагляду подавалися колективні прохання про залучення до медоглядів лікарів-жінок. Оплата за медичні огляди у різних містах вирішували по-різному: в одних її платили власники будинків розпусти, в інших – з міської казни [5, с. 45].

Сама процедура медичного огляду була далекою від санітарних норм і несла небезпеку для здоров'я жінок. Адже медичні інструменти не кип'ятилися, а оброблялися слабким розчином карболової кислоти. Під час проведення обстеження в медичній книжці працівниці будинку розпусти робився запис із зазначенням дати та стану здоров'я. В разі виявлення венеричної хвороби пацієнтка до жіночого венеричного відділення земської лікарні. Проте в другій половині ХІХ ст. не в кожній лікарні були такі відділення. У разі його відсутності хворих жінок відправляли на лікування до губернських центрів. Перебування в лікарні для всіх верств населення було платним і коштувало від 30 коп. за добу. Плату за лікування мала вносити власниця закладу, тому така політика вела до того, що інфікованих жінок намагалися приховати. Частими були випадки, коли хворі жінки зверталися по допомогу до знахарів [5, с. 88].

Зазвичай через брак ліжок та палат повії лікувалися разом з іншими жінками і своєю поведінкою згубно впливали на моральність інших хворих. Із заміжніми жінками та неповнолітніми дівчатами вони вели аморальні розмови та розповідали їм непристойні історії та анекдоти. Працівниці будинків розпусти постійно порушували правила поведінки у лікарні і нехтували процедурою лікування. Вони часто не доліковувалися і при найменшій нагоді намагалися покинути лікарню. Під їх впливом молодь починала копіювати таку ж манеру поведінки, а частина жінок отримавши звістку про перебування поруч із повіями, взагалі відмовлялися від лікування. Таким чином, через недостатній контроль та через уведення оплати за лікування велика кількість працівниць будинків розпусти намагалася уникати медоглядів та самого лікування.

Обмежуючи бажання власників будинків розпусти розміщувати їх якомога ближче до «споживачів», нав'язуючи їм постійний медичний контроль за персоналом, влада тим самим стимулювала створення таємних притонів. Вони виникали у різних частинах міст, орієнтуючись на фінансові можливості клієнтів. Часто їх створювали неподалік від великих промислових підприємств, в робітничих селищах, поруч із військовими казармами. Так, у Миколаєві у 90-х роках ХІХ ст. було декілька районів скупчення нелегальних закладів: центральна частина (вул. Спаська, Московська, Велика Морська), Слобідка (Рибна, Кузнечна, 1 Слобідська, 2 Слобідська). Поруч з портом та військовими казармами знаходилися і легальні будинки розпусти [4, с. 89].

Нелегальні будинки розпусти, на відміну від легальних, функціонували під вивіскою закладів сфери обслуговування: мебльовані кімнати, готелі, шинки. Поширеним було явище, коли нелегальні будинки розпусти створювалися на короткий проміжок часу – на період проведення якихось заходів, найчастіше ярмарок. У таких випадках «кімнати для насолоди» орендувалися у найближчих будинках. Траплялися випадки, коли на проведення ярмарок виїздили легальні будинки розпусти у повному складі [21, с. 516].

У 1903 р. владою було виокремлено та визнано ще один вид закладу – будинки побачень. У них власник приміщень виступав лише в ролі посередника між чоловіком та жінкою. Клієнтам надавалися лише житлові умови для інтимних відносин, при цьому жінки не жили там, де працювали. Масова поява будинків розпусти в містах України відбувалася протягом 70-80 рр. ХІХ ст. паралельно з процесом індустріалізації.

Протягом досліджуваного періоду будинки розпусти за вартістю надання послуг поділялися на дорогі (для заможних клієнтів), з ціною в межах 1-3 руб.; середні (для представників середнього класу), в них візит вартував від 50 коп. до 2 руб.; дешеві (для бідного населення – робітників,

солдатів, студентів та ін.), де ціна за візит дорівнювала 30-50 коп. Плата залежала від рівня сервісу, віку та привабливості повії, обстановці у закладу. Найбільшою популярністю користувалися блондинки з пишними формами і губками бантиком. В дорогих будинках розпусти до послуг клієнтів були добре вмебльовані кімнати із дзеркалами, у дешевих – кімнати для інтиму являли собою невеличкі «конури» до дванадцяти квадратних метрів, розділені картонними перегородками. Переважно ці заклади не мали самостійних власних назв, а називалися за прізвищем власниці або за адресою розташування [37, с. 34].

Зайняття проституцією приносило жінкам певний дохід, але робити висновок, що воно давало їм ключі від щастя не доводиться. Заробіток повії умовно можна поділити на три категорії: від 30 до 50 коп. за добу (низький заробіток); від 50 коп. до 1 руб. (середній заробіток); більше 1 руб. (великий заробіток). Значну частину зароблених грошей забирали власники будинків розпусти, або доводилося платити за оренду приміщень, одяг, їжу. Заробіток залежав не тільки від якості послуг, а й від кількості. Обслуговувати жінкам доводилося до 10 клієнтів на добу, а у святкові і вихідні дні через наплив клієнтів – в півтора, два рази більше [53, с. 184]. Для порівняння слід відмітити, що посадові оклади наприкінці ХІХ ст. становили: в учителя – 25 руб., фельдшера – 40 руб., молодшого офіцера – 35 руб., робітника (у середньому) – 16 руб. Фунт м'яса коштував 13 коп., буханка житнього хліба (500 г) – 3 коп., буханка білого хліба – 10 коп., фунт (400 г.) чаю – 2,8 руб., 100 яєць – 2,8 руб., пуд солі – 10 руб., пуд масла – 11,6 руб., пуд осетрини – 13 руб.

За статусом повії поділялися на тих, що перебували у будинках розпусти і мали свідоцтво «жовтий квиток» («квиткових») і одначок – квартирних, трактирних. вуличних які будували свій «бізнес» самостійно. Таких називали «бланковими», оскільки вони мали лише одноразові лікарняні довідки-бланки.

Відвідування будинків розпусти у другій половині XIX ст. виступало в ролі одного з видів дозвілля. В умовах, коли вибір дозвілля був досить обмежений, то саме походи до шинку та будинки розпусти ставали для чоловіків єдиною принадою. Вони перетворювалися у важливий корпоративний ритуал, елемент дозвільневої культури, засіб формування чоловічої ідентичності. Відбувався постійний пошук нових жінок для втіхи, принади повій ставали предметом обговорення у чоловічому колі. Більшість чоловіків відвідували будинки розпусти регулярно, не менше одного разу на місяць, інколи колективно, разом з товаришами. Траплялися випадки, коли на повій чоловіки витрачали усі свої гроші. Розмаїття ринку інтимних послуг, сприяло тому, що кожен чоловік міг обрати дозвілля на свій кошт і смак. Сексуальні послуги могли коштувати бажуючому їх отримати від від 30 коп. до декількох рублів. Теж саме платили за похід до театру. На початку XX ст. з появою кінематографу з'являються і порнографічні фільми. Їх показували тільки після 23-ї години під рубрикою «Тільки для чоловіків!». Їх перегляд користувався шаленою популярністю [42, с. 209].

Образ нещасної жінки-грішниці часто зароджував почуття кохання у простих клієнтів. Здебільшого у полон цього почуття попадали сентиментальні представники студентства та інтелігенції. Траплялося, що повії відповідали на це взаємністю, даруючи всю свою любов і навіть віддаючи частину грошей за послуги. Закохані починали замислюватися над варіантами порятунку жінки від сексуального рабства. Керуючись кращими почуттями багатьом вдавалося визволити омріяну особу, але після цього у процесі тісного спілкування наступало глибоке розчарування, і в підсумку розрив відносин. Інша категорія повій навпаки використовували чоловіків, до того часу, поки вони не набридали. Кинутий чоловік переживав образу й ненависть і всіляко намагався помститися колишній коханій [38, с. 71].

З другої половини XIX ст. серед прогресивної інтелігенції Російської імперії стали виникати організації з допомоги жінкам-повіям, які бажали повернутися до нормального життя. В 1897 р. почало діяти, а в 1900 р. було оформлено юридично Російське товариство захисту жінок (РТЗЖ). Одним із напрямів його роботи була реабілітація повій. Жінкам, які хотіли припинити займатися проституцією, товариство допомагало звільнитися з будинків терпимості, знайти нову професію та дах над головою. Товариство вело просвітительську роботу серед повій, пропонувало різні послуги. Але результативність діяльності була на низькому рівні, оскільки дівчата боялися звертатися за сторонньою допомогою [37, с. 67].

Ще однією формою позашлюбних інтимних практик було надання сексуальних послуг повіями-одиначками. Як правило вони обходилися без постійного місця проживання, змінюючи його в залежності від пори року. Влітку перевага віддавалася ночівлі на вулиці, взимку – в найдешевших, антисанітарних нічліжках. Інколи відбувалося гуртування декількох осіб для оренди кімнати чи квартири. Своїх клієнтів повії-одиначки вишукували у центральних районах міста, на велелюдних вулицях та ринках. Місця розташування військових гарнізонів теж викликали у них великий інтерес. Іншими точками активного пошуку клієнтів для повій-одиначок були міські парки та сквери. В процесі «полювання» на клієнта вони прогулювалися вулицями наодинці або невеликими групами. Своїми яскраво нафарбованими обличчями та грайливою посмішкою намагалися привернути увагу та зачарувати шукача жіночої любові. Дехто з повій-одиначок вів себе наполегливіше та агресивніше, хапаючи чоловіків за одяг або руки, заводячи з ними діалоги або гучно розмовляючи на розпусні теми між собою. Досить часто у разі відмови чоловіка від запропонованих послуг на його адресу виливався потік добірної лайки [37, с. 75].

Іншим поширеним місцем роботи повій-одиначок були пивні заклади. Особливо великої популярності шинки та трактири набували в

робітничих та шахтарських поселеннях. Саме там жили люди переважно одного соціального стану, що полегшувало повіям роботу з клієнтами. Вони сиділи в закладі або прогулювалися поряд, своїм виглядом та поведінкою подаючи недвозначні натяки і чекали на запрошення урізноманітнити дозвілля. Безпосереднє надання інтимних послуг відбувалося у спеціальних будинках, які здавали для цієї справи кімнати неподалік, або в кімнатах при шинках, Дехто обслуговував клієнтів вдома, але й були й такі, що надавали свої послуги просто на вулиці. Таким чином, повії-одиначки були мобільнішими, могли змінювати місце проживання та роботи враховуючи кон'юнктуру, оскільки на них не розповсюджувалися жодні обмеження.

Отже, протягом досліджуваного періоду існували дві форми проституції: легальна, офіційно визнана і таємна. Перша знаходилась під контролем держави і підлягала обліку. Адміністративний контроль за проституцією в містах протягом досліджуваного періоду здійснювався поліцією, а санітарний – міським лікарем. Для вирішення нагальних питань контролю періодично збиралися спеціальні комітети чи комісії. В Миколаєві протягом другої половини ХІХ ст. діяв Комітет для прийняття заходів проти сифілітичних хвороб, який поєднав у собі адміністративні та санітарні функції через стрімке розповсюдженням венеричних хвороб. До складу комісії входили представники міської влади: міський голова чи його заступник, головний міський лікар, поліцмейстер,. У разі розташування в місті військових полків – також їхні лікарі [4, с. 92]. Проте контроль за проституцією був малоефективним. Пояснювалося це тим, що поліція та лікарі були зайняті більш важливими справами. Обов'язки нагляду здебільшого покладалися на нижніх чинів поліції – городових та нічних охоронців.

Контроль за діяльністю будинків розпусти передбачав і врегулювання конфліктів між працівницями та власницями. Суперечки

виникали досить часто з різних причин: насильне утримання в закладі або погане ставлення, невивплата грошей та ін. В таких випадках, якщо не існувало лікарсько-поліцейського комітету, зазвичай створювалася комісія для врегулювання спірних питань. Комісія вислуховувала аргументи обох сторін, після чого оголошувала своє рішення. Якщо не вдавалося прийти до єдиної думки, то справа передавалася на розгляд мировому судді [12, с. 18].

Важливим аспектом контролю проституції була реєстрація та видання медичного білету, який у народі називали «жовтий білет». Цей документ у різних містах мав різний вигляд. У білеті вказувалися прізвище, вік, жінки, правила для повій та результати її регулярних медичних обстежень. Спершу введення білету було викликано прагматичними цілями та було необхідне для того, щоб лікар мав вичерпне уявлення про стан здоров'я повій. Поступово білет став головним особистим документом повій. Отримати «жовтий білет» було нескладно: достатньо було з'явитися до поліцейського відділку, віддати паспорт та пройти медичне обстеження, після чого жінку вносили до списку повій. Стаючи повією, жінка виявлялася безправною. Вона була обмеженою в праві на пересування та спілкування, до того ж в будь-який момент, не пояснюючи причин, влада могла забрати «жовтий білет». Нескладність отримання офіційного статусу повій та пов'язані з тим обмеження призводили до того, що жінки переважно прагнули його позбутися або завершивши свою діяльність, або бажаючи займатися проституцією таємно. При переході до іншого закладу, повій повинні були погодити своє рішення з поліцейським відділком, після чого отримували свідоцтво на зміну будинку розпусти [11, с. 9].

Для того, щоб отримати право на виключення з-під нагляду подавалося клопотання до міської управи, органів лікарсько-поліцейського нагляду або губернатора із зазначенням причини припинення діяльності.

Клопотання могли подавати як повії, так і її родичі. Справа розглядалася терміном від місяця до року. Під час цієї процедури контролюючий орган надсилав запит та чекав відповіді від міського лікаря та поліцмейстера. Отримана від них характеристика включала в себе опис її арештів, поведінки, перенесених хвороб, регулярності проходження медичних оглядів. У період розгляду клопотання поліцією здійснювався контроль за жінкою з метою переконатися, що вона вже дійсно не займається проституцією. Подаючи клопотання повії зазвичай починали його зі слів: «По молодості та недосвідченості мене збили з морального шляху», або: «Не маючи надалі бажання продовжувати вести життя повії, якою я стала змолоду та по недосвідченості» [10, с. 42]. На думку жінок саме такі фрази могли вплинути на чиновників, які виносили рішення, та отримати якомога швидше позитивну відповідь. Найбільш поширеною причиною позбутися ремесла повії було одруження. У невеликих містах та селах, які залишалися осередками консерватизму та моральності жіноча проституція практично була відсутня. З початком Першої світової війни у прифронтових губерніях вводився воєнний стан. Він передбачав заборону діяльності будинків розпусти, тож влада міст перестала приділяти увагу проституції.

Отже, на позашлюбні відносини мало впливала приналежність жінок до тієї, чи іншої релігії. Гріховними справами займалися представниці і православних, і католицьких, і іудейських та інших конфесій. За становою приналежністю серед дівчат легкої поведінки більшість відносилася до міщан та селян. Переважна більшість працівниць інтимного фронту була неписьменною, хоча це скоріше було ознакою загальної неграмотності.

Велику роль у втягуванні жінок у позашлюбні відносини відігравали звідники. Адже саме вони були фінансово зацікавлені, а тому постійно вишукували та схиляли до гріховних поступків нових жінок. Окрім того, окремі представники поліції допомагали звідникам схиляти жінок до

занять проституцією.

Прийняті у другій половині XIX ст. нормативно-правові акти заклали основи для контролю за діяльністю повій, визначили порядок відкриття публічних будинків. З одного боку, позашлюбні інтимні практики як соціальне явище визнавалося в Російській імперії (була введена реєстрація осіб, які займались проституцією та легалізовані будинки розпусти). З іншого боку, враховуючи суспільну шкоду такі практики обмежувалася законодавчими нормами.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило прийти до наступних висновків:

1. Історіографія досліджуваної проблеми є достатньо різноманітною і включає доробок вітчизняних та зарубіжних науковців. В основу класифікації історіографічних праць нами покладено поширений в сучасній українській науці хронологічний підхід. Він дозволяє опрацювати увесь комплекс використаних праць без прив'язки до певних тематичних блоків. Відповідно до хронологічного підходу увесь масив літератури з предмету дослідження нами поділено на два періоди: радянський та пострадянський.

Історіографічний аналіз засвідчує, що вивчення даної проблеми носить фрагментарний характер. Лише в останні роки дослідження шлюбних та позашлюбних практик жінок у XIX – на початку XX ст. почало набувати самостійного напрямку. Проте і до цього часу дана проблема продовжує залишатися малодослідженою.

Вивчення джерельної бази дослідження доводить, що вона складається зі значного масиву матеріалів, який нами виокремлено у такі групи:

- архівні документи;
- опубліковані матеріали.

Комплексне дослідження вказаних груп джерел свідчить про те, що джерельній базі дослідження властиві широта та різноплановість. Виявлення та опрацювання комплексу джерел дали можливість сформувати репрезентативну джерельну базу, яка дозволяє провести завершене дослідження шлюбних та позашлюбних практик жінок у другій половині XIX – на початку XX ст.

2. Розвиток у пореформеній Російській імперії суспільних інституцій сприяла демократизації сімейних відносин та зростання ролі дружини. Відбувається спрощення процедури одруження, а відтак вирішальне

рішення щодо нього вже належало не родині, а самій жінці. На зміну шлюбу, що укладався з прагматичних мотивів, приходив шлюб в основу якого покладалися взаємні почуття. Під впливом суспільних процесів відбувається переосмислення ролі жінки у шлюбі. Вона отримує право бути не лише дружиною та матір'ю, а й шукати можливості для соціальної самореалізації. Оновлювалася модель подружніх стосунків, яка передбачала, що чоловік залишався головою сім'ї, її головним годувальником, а дружина із домашньої господині перетворювалася у його молодшого товариша і соратника. Подружжя починає поєднуватися не тільки спільним повсякденним побутом, сексуальними відносинами, вихованням дітей, а й єдиними духовними та інтелектуальними цінностями. Протягом досліджуваного періоду такі уявлення про сімейні стосунки та шлюб були притаманні в першу чергу представникам української демократичної інтелігенції. Кохання та пошуки особистого щастя, а не прагматичні меркантильні міркування, стають провідним мотивом для одруження у жінок. При цьому сексуальна сторона сімейних відносин була другорядною, доказом цього є практично відсутність згадок про неї у тогочасних мемуарних та епістолярних джерелах.

За дружиною залишалася провідна роль у збереженні сім'ї навіть в умовах глибокої кризи у взаємних відносинах. У разі сімейного конфлікту жінки надавали перевагу роз'їздам, а не розлученням. Опрацювання джерельної бази дозволяє зробити висновок, що роз'їзди та розлучення не були поширеною практикою і траплялися доволі рідко. Незадоволена спільним життям дружина не дуже прагнула покінчити з ним і рідко ставала ініціатором розриву стосунків. Навіть за крайніх умов жінки намагалися берегти цілісність сім'ї. Чимало прихованих чи явних конфліктів були викликані неможливістю подружжя гармонійно розподілити свої сімейні ролі.

3. Використання джерельної бази та історіографії проблеми дозволило виявити та проаналізувати причини позашлюбних інтимних практик жінок у XIX – на початку XX ст. До таких причин слід віднести стрімке зростання міст в результаті індустріалізації країни після реформ 1860-1870-х років. Міське життя підривало міцність народних звичаїв та традиційних сімейних відносин, звільняло жінок від патріархальних стереотипів поведінки. Жінки поступово втрачали почуття сором'язливості, натомість стали проявляти статево нестриманість, брехливість, любов до алкоголю. Ще однією причиною слід вважати втрату у дівочому віці батьків, або відсутність батьківського контролю. Більшість серед міських дівчат легкої поведінки становили вихідці із сільської місцевості, їх поведінка з дитинства ніким не контролювалася і не обмежувалася.

Наступною причиною, яка штовхала жінок до позашлюбних інтимних практик була бідність та намагання вирішити особисті чи сімейні фінансові питання. Однією з причин бідності жінок була пануюча на той час гендерна нерівність. Вона проявлялась у неспівмірних умовах праці та її оплати. У другій половині XIX ст. жінка в Російській імперії отримувала 50-70% від чоловічої зарплати. Це співвідношення зберігалось у всіх галузях. Жінок, на рівні з чоловіками змушували працювати по 12-16 годин на добу у фізично важких умовах. Усе це змушувало представниць «слабкої половини людства» шукати легші та дохідніші способи заробітку, серед яких одним із варіантів було надання інтимних послуг. Частими були і випадки коли селянки під час поїздок на ярмарки в місто таким способом заробляли собі на обновки, намагаючись не зашкоджувати сімейному бюджету. Таким чином, до позашлюбних інтимних практик почали ставитись як до певного промислу, який дозволяв отримувати стабільний дохід.

Ще однією причиною втягування жінок у позашлюбні відносини

була пануюча на той час суспільна мораль. У другій половині XIX ст. продовжувала домінувати думка, що пристрасть у шлюбі є гріхом. Тому задоволення своїх емоцій чоловіки шукали на стороні, живучи за правилом: «Любити дружину, а займатися пристрасними інтимними відносинами – на стороні».

До причин втягування дівчат у позашлюбні практики слід віднести і вплив на свідомість подруг, або старших, більш досвідчених наставниць. Від такої агітації про «солодке життя» страждали в першу чергу неповнолітні. Роботу з надання інтимних послуг чоловікам їм представляли як задоволення, яким можна заробити великі гроші. Серед причин, які штовхали жінок до позашлюбних інтимних відносин необхідно назвати і сімейні кризи, нещасне кохання, а також і власне прагнення такого життя.

Лише відносний вплив на моральну поведінку жінок мала їх релігійність. У джерелах XIX – початку XX ст. знаходиться безліч підтверджень позашлюбних відносин жінок, які вірили у Бога, регулярно ходили до церкви, молилися та дотримувалися релігійних обмежень і постів

4. У ході проведеного дослідження встановлено наступні форми залучення жінок до позашлюбних інтимних практик. Однією з них було втягування жінок у надання інтимних послуг шляхом обману. Спеціальні маклери пропонували довірливим дівчатам, які шукали заробітки у місті, роботу покоївок в готелях, ресторанах чи у приватних осіб. Згодом тих, хто погодився примушували надавати сексуальні послуги постояльцям або господарю та його товаришам. Досить часто жінок заманювали до позашлюбних практик під виглядом пропозицій високооплачуваної роботи. Одним із варіантів такого обману була вербовка на роботу в міських майстернях моди або для співу хорі у міських парках, скверах чи

садах. Паралельно з основною роботою їх примушували сексуальному плані задовольняти клієнтів, яким вони сподобалися.

Вишуканим способом вербування жінок було кохання. Чоловіки-звabники входили в довіру до дівчат, закохували їх у себе і пропонували одружитися. Через деякий час «коханий» повідомляв, що має переїхати на роботу до іншого міста і кликав рушати разом з ним. Після переїзду пара селилася у «родичів» «жениха» начебто усього на декілька днів, допоки будуть вирішені організаційні питання. Після цього «коханий» зникав, а дівчина дізнавалася, що опинилася в сексуальному рабстві.

З другої половини XIX ст. офіційною формою позашлюбних інтимних практик стала проституція. Її особливістю було залучення до непорядкованих статевих відносин інших осіб за оплату грошима чи в інший спосіб. Із середини XIX ст. влада Російської імперії починає брати під контроль надання позашлюбних сексуальних послуг. Спонукальним чинником для цього стало стрімке зростання венеричних захворювань. У 1843 р. створюється лікарсько-поліцейський комітет, а наступного року приймаються «Правила для власниць борделів». У них регламентувалися створення та діяльність закладів розпусти. У 1903 р. вийшло «Положення про організацію нагляду за проституцією в Імперії». Цим документом регламентувалася робота будинків терпимості, повій та контролюючих органів.

Поруч з легальними будинками терпимості створювалися і таємні притони. Вони виникали у різних частинах міст, орієнтуючись на фінансові можливості клієнтів. Часто їх створювали неподалік від великих промислових підприємств, в робітничих селищах, поруч із військовими казармами. Нелегальні будинки розпусти, на відміну від легальних, функціонували під вивіскою закладів сфери обслуговування: мебльовані кімнати, готелі, шинки. Поширеним було явище, коли нелегальні будинки

розпусти створювалися на короткий проміжок часу – на період проведення якихось заходів, найчастіше ярмарок.

У 1903 р. владою було виокремлено та визнано ще один вид закладу для позашлюбних практик – будинки побачень. У них власник приміщень виступав лише в ролі посередника між чоловіком та жінкою. Клієнтам надавалися лише житлові умови для інтимних відносин, при цьому жінки не жили там, де працювали.

Ще однією формою позашлюбних інтимних практик було надання сексуальних послуг повіями-одиначками. Як правило вони обходилися без постійного місця проживання, змінюючи його в залежності від пори року. Влітку перевага віддавалася ночівлі на вулиці, взимку – в найдешевших, антисанітарних нічліжках. Інколи відбувалося гуртування декількох осіб для оренди кімнати чи квартири. Своїх клієнтів повії-одиначки вишукували у центральних районах міста, на велелюдних вулицях та ринках. Місця розташування військових гарнізонів теж викликали у них великий інтерес. Іншими точками активного пошуку клієнтів для повій-одиначок були міські парки та сквери.

З другої половини ХІХ ст. серед прогресивної інтелігенції Російської імперії стали виникати організації з допомоги жінкам-повіям, які бажали повернутися до нормального життя. В 1897 р. почало діяти, а в 1900 р. було оформлено юридично Російське товариство захисту жінок (РТЗЖ). Одним із напрямів його роботи була реабілітація повій. Жінкам, які хотіли припинити займатися проституцією, товариство допомагало звільнитися з будинків терпимості, знайти нову професію та дах над головою.

Отже, з одного боку, позашлюбні інтимні практики як соціальне явище визнавалося в Російській імперії та були дозволені її форми реалізації. З іншого боку, враховуючи їх суспільну шкоду такі практики обмежувалася законодавчими нормами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамс Линн. Формирование европейской женщины новой эпохи. 1789–1918. Москва: Изд. дом. Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2011. 408 с.
2. Аверіна-Лугова, Д. Ю. Місто та "вільне кохання": Сімферополь наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. // Сумська старовина. 2009. № ХХVІІІ-ХХІХ. С. 136–141.
3. Александров Ю. В. Борьба с содержанием притонов разврата и сводничеством. Учебно-практическое пособие. Киев : НИиРИО КВШ МВД СССР, 1972. 138 с.
4. Барков І. В. Проституція в контексті її морально-етичного сприйняття мешканцями міста Миколаєва другої половини ХІХ ст. // Сумська старовина. 2015. № ХLVІІ. С. 87–94.
5. Блашко А. Гигиена проституции и венерических болезней. Москва: тип. т-ва И.Д. Сытина, 1909. 198 с.
6. Булат Т. Г. Микола Лисенко. Київ: Музична Україна, 1973. 108 с.
7. Веремченко В. А. Дворянская семья и государственная политика России (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.). С-Петербург: Европейский дом, 2007. 624 с.
8. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ. С-Петербург: ТОО ТК Петрополис, 1998. 272 с.
9. Горбач Н. Справжній Михайло Драгоманов. Львів: Каменяр, 2008. 167 с.
10. Держархів Сумської області. Ф. 354. Сумська міська дума м. Суми Сумського повіту Харківської губернії 1785-1919 рр. Оп. 1. Спр. 9, 98 арк.
11. Держархів Сумської області. Ф. 637 Сумська міська поліція. Оп. 1. Спр. 2, 136 арк.
12. Держархів Сумської області. Ф. 668 Міровий суд 4-го поділу

Сумського судово-мирового округу. Оп.1. Спр. 1, 68 арк.

13. Держархів Сумської області. Ф. 747 Сумський повітовий суд м. Суми Сумського повіту Харківської губернії 1835-1864 рр. Оп. 2. Спр. 4, 96 арк.

14. Драч О. О. Соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. № 16, 2009. С. 448–457.

15. За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. акад. М. Грушевського. Кн. 2. Київ: Держвидав України, 1928. 327 с.

16. Зайченко Н. П. Науково-просвітницька спадщина О. О. Потебні. Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці. 2008. 170 с.

17. Злупко С. М. Сергій Подолинський: вчений, мислитель, революціонер. Львів: Каменяр, 1990. 192 с.

18. Івашків В. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). Нарис життя і творчості. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2011. 192 с.

19. Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців. Київ: Клуб Сімейного Дозвілля, 2017. 240 с.

20. Ігнатенко Н. В., Побірченко Н. С. Педагогічно-просвітницька діяльність Павла Платоновича Чубинського (1839–1884 рр.). Тернопіль: Астон, 2008. 160 с.

21. Ильюхов А. А. Проституция в России с XVII века до 1917 года. Москва: Новый хронограф, 2008. 560 с.

22. Казакевич О. М. Павло Житецький. Життя і діяльність. Київ: Вид-во Фітосоціоцентр, 2008. 204 с.

23. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. Т.1. Київ: Наукова думка, 1994. 644 с.

24. Кониський О. Я. Оповідання. Повісті. Поетичні твори. Київ:

Наук. думка, 1990. 641 с.

25. Короткий В., Ульяновський В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. Київ: Заповіт, 1998. 172 с.

26. Кузнецов М. Г. Проституция и сифилис в России: Историко-стат. исследования. Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева, 1871. 76 с.

27. Куриленко Й. М. М. П. Старицький (життя і творчість). Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1960. 68 с.

28. Лебина Н. Б., Шкаровский М. В. Проституция в Петербурге (40-е XIX в. – 40-е XX в). Москва: Прогресс-академия, 1994. 244 с.

29. Микола Лисенко. Листи / упоряд.: Р. М. Скорульська. Київ: «Музична Україна», 2004. 460 с.

30. Мінц М. О. Соціологія девіантної поведінки: навч. посібник для вузів. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. 2010. 244 с., с. 86

31. Мюшамбле Р. Оргазм і Захід . Київ: Темпора, 2011. 444 с.

32. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. Київ: Український письменник, 2006. 366 с.

33. Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: біографічно-культурологічне дослідження; з додатком невідомого листування. Львів, 2009. 319 с

34. Нечуй-Левицький І. С. Хмари. Київ: Веселка, 1993. 375 с.

35. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. Київ: Наук. думка, 1987. 221 с.

36. Пономарева В. В., Хорошилова Л. Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII–начало XX века. Москва: ООО «ТИД РС», 2008. 320 с.

37. Приклонский И. И. Проституция и ее организация. Исторический очерк. Москва: Типо-лит. Г.И. Простакова; Издание А.А. Карцева, 1903. IV, 5-108 с.

38. Протопопов А. О., Савельева Н. М. Проституція як соціально-

педагогічна проблема. Полтава: Дивосвіт, 2009. 120 с.

39. Пушкарєва Н. Л. Частная жизнь русской женщины XVIII века. Москва: Изд-во Ломоносов, 2012. 211 с.

40. Рига Д. З історії проституції в Чернігові (середина XIX – початок XX ст.) // Сіверянський літопис. 2019. №6. С.111-117.

41. Самойленко Г. В. Леонід Глібов у колі сучасників. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. 127 с.

42. Самойлов Ф. О., Скрипник М. О., Ярещенко О. Т. Одеса на зламі століть. Кінець XIX – початок XX ст. Одеса: Маяк, 1998. 232 с.

43. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Герда, 2007. С. 130–141.

44. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1997. Т. 1. 269 с.

45. Старицький М. Повести и рассказы. Киев: Днипро, 1986. 436 с.

46. Сокирко Л. Г. М. П. Старицький. Критико-біографічний нарис. Київ: Держлітвидав, 1960. 171 с.

47. Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. Київ: Вид-во європейського університету, 2000. 378 с.

48. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня: сторінки життя і наукової діяльності. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 376 с.

49. Цибаньова О. Лаври і терни... [Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького]. Київ: Український державний центр культурних ініціатив, 1996. 190 с.

50. Человек в мире чувств: Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала Нового времени. Москва: Рос. гум. ун-т, 2000. 582 с.

51. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): документально-художнє видання. Київ: Темпора, 2003. 416 с.

52. Экштут С. Повседневная жизнь русской интеллигенции от эпохи

Великих реформ до Серебряного века. Москва: Молодая гвардия, 2012. 428 с.

53. Энгельштейн Л. Ключи счастья: Секс и поиски путей обновления России на рубеже XIX и XX веков. Москва: Терра, 1996. 572 с.